

УДК [93 : 528.931] (477)

## РОЗВИТОК ГІДРОГРАФІЇ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

*Тетяна Мітковська*

Музей суднобудування і флоту  
Україна, 54001, м. Николаїв, вул. Адміральська, 4  
e-mail: muzeysudostroenie@gmail.com

Проблема становлення та розвитку гідрографії у Північному Причорномор'ї відноситься до малодосліджених сторінок вітчизняної історії. Формат сучасних досліджень за такою проблематикою тільки складається. Автор пред'явленої статті прагнула до вивчення та використання саме неопублікованих джерел. На сьогодні більшість архівних матеріалів з історії Північного Причорномор'я зберігається в архівах Санкт-Петербурга. Певною мірою ці документи опрацьовані й опубліковані у працях істориків, що стали основою даного дослідження [1; 2; 3].

Документальні джерела нами виявлені у центральних та обласних державних архівах і бібліотеках: Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (ЦДІАК), державному архіві Одеської області (ДАОО), державному архіві Миколаївської області (ДАМО), архіві Миколаївської астрономічної обсерваторії (АМАО), Миколаївській обласній універсальній науковій бібліотеці імені О. Гмирьова, науковій бібліотеці Національного університету кораблебудування імені адмірала Макарова. Значна кількість джерел, опрацьованих автором, міститься у фондах Миколаївського обласного краєзнавчого музею та його філії – музею суднобудування та флоту. В означений період саме у Николаєві розміщувалися головні гідрографічні установи Чорноморського флоту.

Для ще більшого розширення джерельної бази та більш повного висвітлення теми дослідження автор залучила фонди державних архівів Києва й Одеси.

У фондах Центрального державного історичного архіву України зберігаються документи різних підрозділів і відділів Київського округу шляхів сполучення (фонд 692), під контролем якого знаходились водні шляхи Київської, Волинської, Подільської, Бессарабської губерній та Криму. Документи охоплюють часовий період від створення у 1843 р. 10 округу шляхів сполучення з центром у Києві, перейменування його у 1881 р. у Київський округ

шляхів сполучення та до ліквідації його у 1919 р. Це 13348 одиниць зберігання, що вміщують інформацію про діяльність цивільного флоту у Північному Причорномор'ї, установ транспорту та зв'язку.

Так, документи Загального присутствія при Правлінні Київського округу шляхів сполучення вміщують огляди судноплавства, звіти та листування про прийняття заходів з метою поліпшення умов судноплавства, описи річок та озер округу, технічні описи будов, у тому числі й гідрографічних. Документи Судноплавного відділу вміщують доповідні записки про методи поглиблення судноплавного шляху Дніпром, Південним Бугом, Інгулом та іншими річками округу. Судноплавно-мобілізаційний відділ зберігає доповідні записки про використання водних шляхів і суден для нужд військового часу, що охоплюють період Першої світової війни. Гідрометричний відділ зберігає звіти та листування про діяльність пошукових гідрометричних партій на Дніпрі й у його гірлах, здійснення днопоглиблювальних робіт річок округу, свідчення про рівень води та глибини Дніпра, Південного Бугу й ін. Днопоглиблювальний відділ вміщує звіти та статистику про днопоглиблювальні роботи на річках округу, Господарчий – про побудову маячного судна на Дніпрі у 1911 р. [6].

Важливі документи знаходимо у ф. 356 «Канцелярія Миколаївського військового губернатора» та ф. 442 «Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторів». Окремі неопубліковані джерела з теми, що досліджується, вміщують ф. 64 «Шептаківська сотенна канцелярія», ф. 293 «Київський цензурний комітет», ф. 385 «Жандармське управління Одеси», ф. 486 «Київська палата цивільного суду» та ф. 2164 «Царичанська воєводська канцелярія». Фонд 12 «Колекція мікрофільмів» (оп. 1, спр. 254) вміщує «Положення для утримання Чорноморського Штурманського училища, що складалося з 152 учнів», датоване 9 липня 1819 р. Фонди 694 та 695 зберігають документи про заснування та

діяльність приватного «Товариства пароплавства Дніпром та його притоками».

Вагома частина документів зберігається у державному архіві Миколаївської області. Так, великий обсяг інформації з теми, що досліджується, вміщує фонд «Канцелярія Миколаївського військового губернатора» (ф. 230), документи якого охоплюють період з 1805 до 1900 рр. (це практично весь часовий період нашого дослідження) та складають 11 963 одиниці зберігання. Це Укази Сенату та розпорядження Миколаївського військового губернатора, документи про відкриття у Миколаєві торгового порту та про проведення днопоглиблювальних робіт у Дніпро-Бузькому лимані, про заснування Товариства Миколаївських лоцманів, про розробку та затвердження статуту цієї організації. Цей фонд вважається одним з найбільш інформативних та особливо цінних.

Найперші свідчення про початкову історію Миколаєва як суднобудівної верфі зберігаються у ф. 243 «Канцелярія будування міста Миколаєва». Фонд вміщує Укази Чорноморського адміралтейського правління, листування про цивільне та військове будівництво у Миколаєві, документи з описом економічного та географічного стану Миколаєва та Херсону, наявність міських і портових будівель у Миколаєві, Херсоні й Одесі. У документах цього ж фонду наводяться відомості про зародження лоцманської справи у Північному Причорномор'ї.

Фонд 168 «Миколаївський Адміралтейський собор протопресвітера військового та морського духівництва», містить список Штаб і Обер-офіцерів Гідрографічної частини Миколаївського порту, їх дружин і дітей, датований березнем 1864 р. Фонд 229 «Канцелярія Миколаївського градоначальника» вміщує імператорські маніфести й укази Сенату, розпорядження Міністерства закордонних справ і накази градоначальника, зберігає постанови Миколаївського у портових справах присутствія про діяльність торгового порту, розпорядження Управляючого Морським міністерством Лоц-командиру Товариства Миколаївських лоцманів. Серед матеріалів фонду документи про відкриття та фінансування навчальних закладів, звіти про їх діяльність.

Фонд 239 «Миколаївський міський статистичний комітет» вміщує статистичні звіти про стан судноплавства, зовнішню торгівлю Миколаївського порту. У цьому ж фонді вміщено статистичні відомості щодо стану маякових господарств Північного Причорномор'я. За проблематикою дослідження цінними є документи фонду 266 «Миколаївська портова мит-

ниця», що зберігає матеріали про створення Миколаївського товариства лоцманів і його статут (1868-1869 рр.).

Важливі документи, що розкривають тему дослідження, зберігають наступні фонди: ф. 253 «Управління начальника 5-ї судноплавної дистанції Катеринославського відділення Київського округу шляхів сполучення», що вміщує документи про огляд і ремонт споруд судноплавної дистанції, про порушення правил судноплавства та нещасні випадки, з цим пов'язані; ф. 255 «Миколаївський комерційний порт Міністерства торгівлі та промисловості», що зберігає накази капітана порту, документи про стан гідрометеорологічної служби, про аварії та судна, що затонули та документи днопоглиблювального відділу порту про поглиблення фарватерів, очищення Очаківського каналу, виготовлення та ремонт землечерпальних машин; ф. 258 «Управління начальника 3-ї судноплавної дистанції Катеринославського відділення Київського округу шляхів сполучення», де знаходимо правила плавання по внутрішніх водних шляхах; ф. 259 «Вознесенська судноплавна дистанція служб і судноплавного нагляду Катеринославського відділення Київського округу шляхів сполучення», що містить документи про стан безпеки судноплавства на р. Південний Буг [4].

Великий обсяг інформації про роль Миколаївської морської астрономічної обсерваторії (1827-1912 рр.) та внесок її директорів у гідрографічні дослідження у Північному Причорномор'ї містить архів науково-дослідного інституту «Миколаївська астрономічна обсерваторія» [5].

Тема, що нами досліджується, знаходить відображення у документах, що зберігаються у фондах Державного архіву Одеської області, зокрема ф. 1 «Управління Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора» та ф. 2 «Канцелярія Одеського градоначальника» [7]. Справи, що зберігаються у цих фондах, вміщують листування між державними органами, міськими управліннями міст Північного Причорномор'я та гідрографічними установами Чорноморського флоту з приводу організації гідрографічних експедицій, побудови нових і ремонту існуючих маякових будівель і загороджувальних знаків, створення та діяльності у різних портах Північного Причорномор'я лоцманських товариств.

Важливою складовою джерельної бази є опубліковані документи, що відтворюють певні аспекти історичного поступу у формуванні як загальнодержавної системи гідрографічної

служби Російської імперії, так і гідрографічної служби Чорноморського флоту. Серед них першість посідають опубліковані збірники законодавчих державних актів, розпоряджень Морського міністерства, Міністерства шляхів сполучення, Міністерства фінансів, наказів головних командирів Чорноморського флоту, що регулювали діяльність гідрографічних установ Півдня України. Ці матеріали дають можливість відслідкувати процес формування структури управління гідрографічної служби та здійснити аналіз наслідків гідрографічних досліджень у політичній, економічній, соціальній і військовій галузях [8].

У першій половині XIX ст. ініціатива опису всього, що відбувалося у галузі морської справи, належала Адміралтейському департаменту. «Записки Адміралтейського департаменту, що відносяться мореплавання, наук та словесності» (видавалися Департаментом у 1807-1827 рр., 13 томів) містять різноплановий матеріал з досліджуваної теми, авторами яких є морські офіцери П. Гамалея, Г. Саричев, П. Крузенштерн [9] та ін. У подальшому, в 1842-1852 рр. видано десять томів «Записок Гідрографічного Департаменту Морського міністерства», де подається детальний огляд гідрографічних робіт, проведених на водних просторах Російської імперії, у тому числі, на Чорному й Азовському морях, відтворюється діяльність вчених-мандрівників, які здійснювали описи Північного Причорномор'я та водних шляхів [10]. Подібну інформацію знаходимо у «Вітчизняних записках» періоду 1818-1839 рр., коли видання очолював відомий історик П.П. Свін'їн [11; 12].

Великий масив документів з історії Північного Причорномор'я кінця XVIII – початку XIX ст. вміщує багатотомник «Матеріали для історії російського флоту». Сімнадцять томів збірника друкувалися протягом 1865-1904 рр. [13]. Їх укладачі – відомі дослідники С. Єлагін, Ф. Веселаго, С. Огородников та інші. Основою для написання багатотомника стали документи архіву Морського міністерства: Височайші повеління, накази Правлячого Сенату, справи Адміралтейств-колегії, справи військової по флоту канцелярії, архіви гідрографічного департаменту, звіти, листування, статистично-довідкові матеріали.

Інформація про діяльність гідрографічних установ і вчених-гідрографів Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. вміщується у спеціальних тематичних збірках: «Звітах директора Гідрографічного департаменту Морського міністерства» (1854-

1883 рр.) та щорічних звітах Головного Гідрографічного управління (1885-1916 рр.). У них міститься статистика про результати гідрографічних досліджень, дані про матеріальну складову гідрографічних організацій [14]. На сьогодні вони стали важливим історичним джерелом, що характеризує процес розвитку гідрографічної служби у Російській імперії взагалі, та на Півдні України, зокрема.

Доповнюють документальну базу дослідження звіти керівників навчальних закладів, що готували кадри для флоту, у тому числі й у галузі гідрографії [15].

Специфічною групою опублікованих джерел стали статистичні матеріали, що містять відомості з географії, економіки, військових і торговельних відносин Російської імперії XIX – початку XX ст. [16; 17].

Значну джерельну частину матеріалів вміщують збірники «Записки Одеського товариства історії й давнини», що виходили у 1844-1916 рр. (33 томи). У збірниках друкувалися перші періпли (описи) Північного Причорномор'я у перекладі з грецької істориків М. Палеолога й А. Панагідора-Ніковула [18; 19], праці, присвячені географії та гідрографії цих земель за авторством Е. Д'Асколі, Ф. Бруна, М. Мурзакевича й інш. [20; 21].

Історія освоєння земель Північного Причорномор'я простежується в опублікованих документах, що тематично пов'язані з діяльністю у цьому напрямку видатних осіб того часу. Так, вагому групу джерел, що публікувалися у «Записках Одеського товариства історії й давнини» складають папери Г.О. Потьомкіна [21; 22]. У 1892-1904 рр. за ініціативи Військово-облікового Комітету Головного штабу вийшла з друку серія «Збірників військово-історичних матеріалів» (16 випусків), що вміщувала документи про різні історичні події вітчизняної історії. Інформативним для даного дослідження є випуск № 6-8 під редакцією М. Дубровіна, що розповідає про діяльність Г.О. Потьомкіна, його розпорядження стосовно днопоглиблювальних робіт на водних артеріях цих земель [23]. Листування князя Г.О. Потьомкіна з адміралом, першим головним командиром Чорноморського флоту М.С. Мордвиновим стосовно теми, що вивчається, публікувалися також у журналі «Морський збірник» [24] та у «Записках Гідрографічного департаменту» [25].

У другій половині XIX ст., внаслідок зростання державної значимості гідрографічної служби, досягнення у галузі гідрографії широко висвітлювалися у періодичній пресі, зокре-

ма у журналах «Морський збірник», «Записки Гідрографічного департаменту Морського міністерства» [26; 10], «Записки з гідрографії» [27] та наукових статтях. У 1835 р. розпочався щорічний випуск збірників «Описання маяків Російської імперії» [28]. З 1855 р. у «Морському збірнику», офіційному органі Морського міністерства, стали друкувати матеріали щорічних звітів Гідрографічного департаменту [29]. Друкувались ці звіти, як вище зазначалося, й окремими виданнями та стали важливим історичним джерелом, що характеризує процес розвитку гідрографічної служби у Російській імперії взагалі, та на Півдні України, зокрема [30]. Журнал «Морський збірник», випуск якого починається з 1848 р., на сьогодні – багата джерельна база з історії розвитку гідрографії. Практично кожний дореволюційний примірник вміщує статті вчених, моряків різних країн, присвячених гідрографічним дослідженням. Ці твори мають суто наукову направленість. Статті відомих вчених-гідрографів та істориків висвітлювали окремі аспекти як гідрографічної науки так і створення та трансформації структур управління гідрографічної служби, питань підготовки кадрів [31; 32]. У дореволюційних виданнях «Морського збірника» обов'язковим був розділ «Лоцманські нотатки» [33].

Аналіз стану безпеки цивільного судноплавства через діяльність лоцманських товариств знаходимо у часописі «Російське судноплавство торгове й промислове, на річках, озерах і морях» (з 1902 р. – «Російське судноплавство»), що виходив у 1886-1917 р. [34; 35].

Своєрідним продовженням «Матеріалів для історії російського флоту» у середині ХХ ст. стали збірники документів, присвячені діяльності видатних флотоводців: Ф. Ушакова, М. Лазарева, С. Макарова [36; 37; 38]

Окремо серед використаних джерел можна виділити довідково-інформаційні видання – енциклопедії, статистичні та галузеві видання, довідники, тематичні й інші словники, підручники, посібники, адрес-календарі й ін. [105; 106; 107; 108; 109; 110; 111; 112; 113].

Отже, ознайомлення зі спеціальною історичною літературою дає підставу зробити висновок, що проблема розвитку промисловості, товарного виробництва, торгівлі у досліджуваний період знайшла більш-менш задовільне висвітлення. Проте питання становлення та функціонування гідрографічних установ на Півдні України у ХІХ – на початку ХХ ст., як умови розвитку згаданих процесів, залишається не вивченим. На думку автора, ступінь роз-

робки теми характеризується відсутністю узагальнюючих досліджень, присвячених формуванню та діяльності гідрографічних служб Північного Причорномор'я у ХІХ – на початку ХХ ст. Представлена проблематика розглядалася фрагментарно, епізодично, та загалом подавалася завуальовано у контексті історії Російської імперії. Деяким аспектам теми науковцями приділялося більше уваги, проте багато важливих питань історії виникнення та діяльності як служб чорноморської гідрографії, так і представників цієї галузі, дотепер ще не вивчені, не всі її аспекти знайшли рівномірне висвітлення у науковій літературі.

Таким чином, відповідно до узагальненого у представленій нами розвідці, подальшого дослідження потребують питання, що залишилися поза увагою науковців: по-перше, становлення та функціонування основних служб гідрографії; по-друге, формування матеріально-технічної бази та рівень її відповідності завданням, актуальним у час, що досліджується; по-третє, створення мережі спеціалізованих навчальних закладів і підготовка високо професіональних спеціалістів підрозділів чорноморської гідрографії.

#### ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Гидрография Черноморского флота (1696-1982). Исторический очерк под ред. Л.И. Митина. – Севастополь: ГС ЧФ. – 1984. – 349 с.
2. История гидрографической службы российского флота. / Отв. ред. адмирал А.А. Комарицин. – СПб.: ГУНиО МО РФ. – 1997. – Т. 1. – 634 с., Т. 2. – 1997. – 482 с., Т. 3. – 1996. – 102 с., Т. 4. – 1997. – 379 с.
3. Рижова Н.О. Історія суднобудування на теренах України (від давніх до новітніх часів) / Н.О. Рижова – К.: ПП Сергійчук М.І., 2008. – 476 с.
4. Державний архів Миколаївської області: Анотований реєстр описів. – Т. 1. Фонди дорадянського періоду. – Миколаїв, 2006. – 159 с.
5. Архів Миколаївської астрономічної обсерваторії (далі – АМАО). – Т. 15. – 29-й напівтом. – С. 463.
6. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК), ф.692 «Правління Київського округу шляхів сполучення, 1843-1919 рр.».
7. Фонды Государственного архива Одесской области. Указатель. Часть I. Досоветский период / Автор и составитель В.Ю. Алексеева // Труды Государственного архива Одесской области. – Т. III. – Одесса, 2000. – 224 с.
8. Приказы Главного командира Черноморского флота. – Николаев, 31 марта 1855 г. – № 44 (Д-11870)
9. Записки, издаваемые Государственным Адмиралтейским Департаментом, относящиеся к мореплаванию, наукам и словесности. – Ч. V. – СПб: Морская Типография, 1823. – 449 с.
10. Записки Гидрографического Департамента Морского министерства. – СПб., Морская Типография. – Ч. I. – 1842. – 335 с.; Ч. II. – 1844. – 498 с.; Ч. III. – 1845. – 448 с.; Ч. IV. – 1846. – 452 с.; Ч. V. – 1847. – 525 с.; Ч. VI. – 1848. – 559 с.; Ч. VII. – 1849. – 559 с.; Ч. VIII. – 1850. – 626 с.; Ч. IX. – 1851. – 661 с.; Ч. X. – 1852. – 744 с.
11. Крюйс К. Розыскания о Доне, Азовском море, Вороже и Азове (с некоторыми сведениями о казаках) / К. Крюйс // Отечественные записки. – СПб., 1824. – Ч. 20. – № 54. – С. 46-73.
12. Свињин П.П. Обзор путешествия издателя «Отечест-

венных записок» Россией у 1825 году относительно археологии / П.П. Свинын // Отечественные записки – СПб., 1826. – Ч. 27. – Кн. 75. – С. 98-99.

13. Материалы для истории русского флота. – Ч. XVII. – СПб.: Типография Морского министерства, 1904. – 667 с.

14. Отчет Гидрографического департамента за 1883 г. – СПб., 1885. – С. 164-167.

15. Отчет по управлению Черноморскою штурманскою ротою, за 1860 год, представленный контр-адмиралом Манганари // Морской сборник. – 1861. – № 5. – С. 38-56 (Официальные статьи и известия).

16. Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем / Издание члена Одесского статистического Комитета гоф-маклера Симона Бернштейна. – Одесса: В типографии Л. Ниче, 1881. – С. 129.

17. Литвинов М. Черное море. Роль моря в разные исторические эпохи. Современное экономическое и военное значение Черного моря. Военно-статистический обзор. / М. Литвинов. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича. – 1881. – 211 с.

18. Панагидор-Никовул А. Безыменного перипл Понта Евксинского и Меотийского озера. / А. Панагидор-Никовул // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1848. – Т. 2. – С. 232-244 (География).

19. Палеолог М. Перипл Скилакса Кариандского и Скимна Хиосского (отрывки). / М. Палеолог // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1853. – Т. 3. – С. 130-143 (География).

20. Д'Асколи Э.Д. Описание Черного моря и Татарии / Э.Д. Д'Асколи // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1902. – Т. 24. – С. 89-180.

21. Мурзакевич Н. Собственноручные распоряжения князя Потемкина-Таврического во время второй Турецкой войны, в царствование Императрицы Екатерины II / Н. Мурзакевич // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1848. – Т. 2. – С. 657-674 (Документы и акты).

22. Ордера князя Потемкина-Таврического: I. Распоряжения по устройству флота и города Николаева // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1860. – Т. 4. – С. 363-377.

23. Бумаги Григория Александровича Потемкина-Таврического, 1774-1788. Сборник военно-исторических материалов. – Вып. VI. – СПб: Изд-во военно-учет. Ком. Главн штаба, 1893. – С. 378; Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического, 1788-1789. Сборник военно-исторических материалов. – Вып. VII. – СПб: Изд-во военно-учет. Ком. Главн штаба, 1894. – 396 с.; Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического, 1790-1793. Сборник военно-исторических материалов. – Вып. VIII. – СПб: Изд-во военно-учет. Ком. Главн штаба, 1895. – 375 с.

24. Соколов А.П. Бригадир Михаил Леонтьевич Фалеев / А.П. Соколов // Морской сборник. – 1855. – № 8. – С. 179-196.

25. Донесения и письма адмирала Н.С. Мордвинова Князю Потемкину и секретарю его. 1787-88 // Записки Гидрографического Департамента Морского министерства. – СПб.: Морская типография, 1852. – Ч. X. – С. 389.

26. Коргуев Н. Русский флот в царствование Императора Николая I / Н. Коргуев // Морской сборник. – 1896. – Т. ССLXXIV. – № 7. – С. 35-42 (Неофиц. отдел).

27. Золотайкин Б.М. Братья Манганари. / Б.М. Золотайкин // Записки по гидрографии. – 1991. – № 225. – С. 65-68.

28. Описание маяков и знаков Черного и Азовского морей. – Николаев: Типография Черноморского Гидрографического депо, 1851. – 83 с. (Д-18522)

29. Отчет по Гидрографическому департаменту за 1860 год, представленный контр-адмиралом Зеленым // Морской сборник. – 1861. – № 3. – С. 160-205. (Официальные статьи).

30. Отчет директора Гидрографического департамента Морского министерства за 1874 г. – СПб., 1875. – С. 115.

31. Огородников С. Из прошлого. Черноморские морские училища. / С. Огородников // Морской сборник. – 1900. – № 12. – С. 87-105. (Неофиц. часть)

32. Отчет по управлению Черноморскою штурманскою ротою, за 1860 год, представленный контр-адмиралом Манганари // Морской сборник. – 1861. – № 5. – С. 38-56 (Официальные статьи и известия).

33. Лоцманские заметки // Морской сборник. – Т. LI. – 1861. – № 3. – С. 1-4 (Приложения).

34. Устав Общества Николаевских лоцманов // Русское судоходство. – СПб., 1903. – № 2. – Раздел 1. Узаконения и распоряжения правительства. – С. 1-27.

35. О временных правилах для общества Николаевских лоцманов // Русское судоходство. – 1889. – № 80. – С. 6-9. Правительственные известия.

36. Адмирал Ушаков. Сборник документов / под ред. Р.Н. Мордвинова. – Т. I. – М.: Военное издательство, 1951. – 722 с.

37. Макаров С.О. Документы. – Т.1 / Под ред. А.А. Самарова. – М.: Военно-морское издательство Военно-Морского министерства СССР, 1953. – 573 с.

38. Николаевцы. Энциклопедический словарь (2000 персоналий, 150 портретов и иллюстраций). – Николаев: Возможности Киммерии, 1999. – 374 с.

39. Севастополь. Энциклопедичний довідник. Ред. – укл. М.П. Апошанська. – Севастополь: Музей героїчної оборони і звільнення Севастополя, 2000. – 688 с.

40. Гриневецкий С.Р. Черноморская энциклопедия / С.Р. Гриневецкий, И.С. Зонн, С.С. Жильцов – М.: «Международные отношения», 2006. – 660 с.

41. Маяки України: Довідкове фотоінформаційне видання / С.В. Симоненко, О.М. Борис, С.П. Урусов, М.Б. Черепинець. – К.: Логос, 2007. – 168 с.

42. Павловский Е., Ильин В. Путеводитель и адрескалендарь города Николаева на 1869 год / Е. Павловский, В. Ильин – Николаев, 1869. – 114 с.

**Мітківська Тетяна Розвиток гідрографії у Північному Причорномор'ї у XIX – на початку XX ст.: джерельна база дослідження**

*У статті здійснено аналіз джерельної бази з історії гідрографії Північного Причорномор'я у XIX – на початку XX ст. На підставі архівних джерел, друкованих матеріалів доводиться можливість об'єктивного висвітлення проблеми.*

**Ключові слова:** гідрографія, лоція, Північне Причорномор'я, історіографія, джерельна база

**Митковская Татьяна Развитие гидрографии Северного Причерноморья в XIX - начале XX в.: источниковедческая база исследования**

*В статье проведен анализ источниковедческой базы по истории гидрографии Северного Причерноморья в XIX – начале XX в. На основе архивных источников и печатных материалов доказывается возможность объективного освещения проблемы.*

**Ключевые слова:** гидрография, лоция, Северное Причерноморье, историография, источниковедческая база

**Mitkovska Tatiana Development of the hydrographical researches of the Northern Black Sea Region in the second half of XIX century – in early of XX century: source study base**

*The article revealed the existence of sources on the history of hydrography of the Northern Black Sea Region in the second half of XIX century – in early of XX century and their characteristics.*

*Documentary sources were discovered by us in central and regional state archives and libraries.*

*An important part of the source base is published documents, which reproduce certain aspects of historical progress in the formation of a national system of hydrographical service of the Black Sea Fleet.*

*Complement the documentary base of the research reports of the heads of educational institutions, who prepared staff for the fleet, including in the field of hydrography.*

*In the second half of the XIX century, due to the growing importance of the hydrographical service, achievements in the field of hydrography were widely covered in the periodical press, in particular in the magazines «Marine collection», «Notes of the Hydrographical department of the Marine ministry», «Notes on hydrography» and in scientific articles.*

*Separately among the used sources can be distinguished reference-informational publications – encyclopaedias, statistical and industry publications, reference books, thematic and other dictionaries, textbooks, manuals, address-calendars, etc.*

*Thus, the acquaintance with the special historical literature gives us grounds to conclude that the problem of development of industry, commodity production, and trade in the studied period has found more or less satisfying elucidation. However, the question of the formation and functioning of hydrographical institutions in the South of Ukraine at the XIX – in early of XX centuries, as a condition of the development of these processes, remains unexplored.*

**Keyword:** *hydrography, Northern Black Sea Region, sailing direction, historiography, source base*

Рецензенти:

Михайлуца М.І., д.і.н., професор

Тригуб О.П., д.і.н., професор

*Надійшла до редакції 07.07.2017 р.*